

НОРМУВАННЯ ТА СТАНДАРТИЗАЦІЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ

УДК 001.4:006.1:006.354; 006.72

Богдан Рицар, Роман Микульчик
Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології Держспоживстандарту та
Міністерства освіти і науки України

ОСНОВНІ ПОМИЛКИ РОЗРОБНИКІВ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СТАНДАРТІВ (НА ПРИКЛАДІ ПРОЄКТІВ ДСТУ)

© Рицар Б., Микульчик Р., 2006

На прикладі надісланих до ТК 19 протягом 2005–2006 рр. проєктів ДСТУ проаналізовано найхарактерніші помилки розробників стандартів на терміни й визначення понять та запропоновано шляхи їх уникнення.

The paper deals with terminology standards projects, examined in 2005–2006 and analyses the most common mistakes of terms and definitions standards developers and proposes to avoid them.

Головним чинником забезпечення високої якості розроблюваних термінологічних стандартів, а відтак їх ефективного застосування в Україні, є не лише їх правильне оформлення щодо нормативних документів, але й оптимальне формування та усталення системності усіх елементів і частин конкретного стандарту.

Основною діяльністю ТК 19 є експертування проєктів ДСТУ на терміни та визначення понять. При цьому проєкти ДСТУ повинні відповідати таким вимогам:

1. цілісність терміносистеми, яка полягає в тому, що кожен термін має бути пов'язаний з іншими так, що або його вжито у визначенні іншого поняття, або у визначенні відповідного йому поняття вжито інший термін цієї терміносистеми [1, с. 2];
2. відповідність термінів вимогам ДСТУ 3966–2000 [1, с. 13];
3. відповідність визначень понять вимогам ДСТУ 3966–2000 [1, с. 18];
4. оформлення проєкту в цілому згідно з [1].

На підставі експертиз багатьох проєктів ДСТУ, у тому числі й гармонізованих з міжнародними стандартами, можна стверджувати, що розробники ДСТУ на терміни та визначення понять роблять низку ідентичних помилок.

Далі ми спробуємо класифікувати й проаналізувати ці помилки.

1. Помилки, пов'язані з цілісністю терміносистеми

У проєктах ДСТУ дуже часто подають не систему, а набір термінів певної галузі, не завжди пов'язаних між собою, що суперечить цілісності терміносистеми [1, с. 2]. Існує два різновиди порушення цілісності терміносистеми, а саме: ізольована терміностаття й ізольована система терміностатей.

Ізольована терміностаття – така терміностаття, заголовок якої (термін) не входить у жодне визначення поняття проєкту ДСТУ, а у визначення поняття цієї терміностатті не входить жоден інший термін цього проєкту.

Ізольовані терміностатті з'являються в проєктах ДСТУ з кількох причин.

По-перше, ізольованими можуть бути загальнотехнічні терміни, які вживають у сфері застосування стандарту, але прямо з цією сферою не пов'язані. Наприклад, у другій редакції проєкту ДСТУ «Нафта. Збирання та підготовлення. Терміни та визначення понять» термін *мірник*.

Ізольовані поняття можуть виникнути у випадку вживання незастандартованої короткої форми терміна. Оскільки наводити приклади таких ізольованих терміноstateй без подання терміносистеми складно, то ці помилки розглянемо як невідповідність вимогам визначень понять [1, с. 18].

Ізольована система терміноstateй – це кілька терміноstateй, поєднаних між собою, але ізольованих від терміносистеми стандарту. Подамо приклад такої ізольованої терміносистеми з першої редакції проєкту ДСТУ «Лучне й польове кормовиробництво. Терміни та визначення понять»:

5.7 *травосуміш*

Суміш різних видів однорічних і багаторічних трав, що вирощуються

5.8 *проста травосуміш*

Травосуміш, до складу якої входить 2–5 видів багаторічних або однорічних трав

5.9 *складна травосуміш*

Травосуміш, до складу якої входить більше 5 багаторічних або однорічних видів трав

Ці три термінологічні статті пов'язані між собою терміном *травосуміш*, але до визначень їхніх понять не входить більше жодного терміна, і ці терміни не входять у визначення інших понять. Щоб приєднати ізольовану терміносистему до основної терміносистеми стандарту на терміни та визначення понять, достатньо приєднати одну зі статей цієї ізольованої системи. В описаному випадку краще подати визначення поняття *травосуміш* так:

Суміш різних видів однорічних і багаторічних трав, які вирощують як кормові культури

Термін *кормові культури* – є одним з базових термінів цього стандарту, тому він входить в основну його терміносистему.

2. Відповідність термінів вимогам ДСТУ 3966–2000

У ДСТУ 3966–2000 усталено такі основні вимоги до терміна:

- однозначна відповідність терміна поняттю;
- відповідність лексичного значення терміна позначеному ним поняттю;
- системність;
- раціональна стислість;
- словотворча (дериваційна) здатність;
- мовна правильність.

Помилки щодо відповідності терміна і його лексичного значення поняттю зустрічаються переважно в перекладних стандартах (ДСТУ ISO, IEC, EN). Наприклад, у проєкті ДСТУ EN 923 «Клеї. Терміни та визначення» з терміном *клеї* зустрічаємося двічі – у терміноstateях 2.1.1 і 2.1.3. При цьому англійські відповідники цих термінів різні: для 2.1.1 – *adhesive*, для 2.1.3 – *glue*.

У першій редакції проєкту ДСТУ «Загальне землеробство. Терміни та визначення» бачимо, що один і той самий термін застосовано для позначення різних понять:

1.1 *загальне землеробство*

Система прийомів догляду за землею для вирощування сільськогосподарських культур, отримання високих, сталих урожаїв, підвищення родючості ґрунтів

1.2 *загальне землеробство*

Розділ агрономічної науки, що вивчає питання підвищення родючості ґрунтів, взаємодії ґрунту і рослин, забезпечення умов для отримання високих сталих урожаїв методами механічного, біологічного, хімічного впливу на ґрунт, захисту його від ерозії, посівів – від хвороб, шкідників, бур'янів і несприятливих умов (посухи, суховії, приморозки)

Крім того, розробники часто не розрізняють дію, подію і наслідок. Часто можна побачити терміни з суфіксом -к(а) й іншомовні іменники, що закінчуються на *-ція, -інг, -мент* та ін. як позначення процесів, наприклад, у проєкті ДСТУ «Генетичні ресурси рослин. Терміни та визначення понять» *кріоконсервація (зразків генофонду рослин) – збереження насіння, частин або органів рослин...* (замість *кріоконсервування*), *регенерація зразків (генофонду рослин) – вирощування зразків генофонду рослин...* (замість *регенерування*). Подібні порушення вимог можна зустріти навіть у назвах проєктів ДСТУ, наприклад, «*Розробка* родовищ нафти і газу. Терміни та визначення основних понять», хоча з тексту проєкту очевидно, що мова йде про *розробляння*.

Часто знаходимо помилки щодо системності подання термінів. Наприклад, у проєкті ДСТУ ISO 5681 «Обладнання для захисту рослин. Словник» є термін 3.4.8 *заплічний обприскувач*, а його підрядним терміном є 3.4.8.1 *компресорний переносний обприскувач*, хоч у визначенні поняття чітко вказано, що це – *заплічний обприскувач*.

У гармонізованих стандартах часто порушують вимоги щодо довжини терміна. Наприклад, у проєкті ДСТУ ІЕС 60050–300–312:2005 «Міжнародний електротехнічний словник. Електричні та електронні вимірювання і вимірювальні прилади. Частина 312: Загальні терміни, що стосуються електричних вимірювань» терміни 312-02-20 і 312-02-19 подано як *вимірювальний прилад з одним діапазоном вимірювань* і *вимірювальний прилад з багатьма діапазонами вимірювань*. ТК 19 запропонував замінити ці терміни на *однодіапазонний вимірювальний прилад* і *багатодіапазонний вимірювальний прилад* відповідно. У таких випадках ми пропонуємо перевіряти можливість замінити описову частину терміна одним словом, не боячись «кувати» нові слова.

Створення повної й короткої форми терміна теж викликає низку проблем. Розробники не завжди застосовують правила, викладені в Додатку Е [1, Е.2]. У проєктах ДСТУ замість квадратних дужок вживають круглі й навпаки, виділяють пояснення галузі застосунку терміна погрубленим шрифтом тощо. Наприклад, у проєкті ДСТУ «Загальне землеробство. Терміни та визначення» можна побачити терміни *контроль забур'яненості (боротьба з бур'янами)*, у проєкті ДСТУ «Технологія вирощування зернових культур. Терміни та визначення» – *гній (підстилковий, свіжий, напіврозкладений, напівперепрілий, напіврідкий, рідкий), спосіб внесення добрив (основний, рядковий розкидний, локальний, кореневий, позакореневий, роздрібнювальний, періодичний)* тощо.

Надзвичайно рідко розробники дотримуються вимог, поданих у [1, Г.9]. Лише в проєктах ДСТУ «Нафта. Збирання та підготовляння. Терміни та визначення понять» і «Генетичні ресурси рослин. Терміни та визначення понять» можна побачити подані у фігурних дужках дієслова недоконаного й доконаного видів, від яких ці іменники утворено, що дає змогу вживати ці дієслова в нормативних документах на правах застандартованих термінів. Дію дуже часто позначають іменниками, утвореними від дієслів доконаного виду. Це суперечить вимогам Г 9.2.1 [1]. Наприклад, у проєкті ДСТУ «Генетичні ресурси рослин. Терміни та визначення понять»: 11.2 *збереження in situ (зразків генофонду рослин)*, 11.3 *збереження ex situ (зразків генофонду рослин)*, 11.4 *збереження on farm (зразків генофонду рослин)*, 11.5 *збереження польове (зразків генофонду рослин)*. Адже очевидно, що зразки генофонду рослин потрібно зберігати постійно чи протягом тривалого невизначеного проміжку часу, тобто іменник утворюють від дієслова недоконаного виду: *зберігати – зберігання*, а не *збереження*.

Також дуже часто розробники ставлять на перше місце запозичені терміни, надаючи їм перевагу перед термінами українського походження, наприклад, у проєкті ДСТУ «Автоматична ідентифікація. Штрихове кодування. Терміни та визначення» *автоматична ідентифікація, автоматичне ототожнення*.

3. відповідність визначень понять вимогам ДСТУ 3966–2000

У [1, с. 18] до визначення поняття висунуто такі вимоги:

- сумірність;
- наявність лише суттєвих ознак;
- системність;

- нездатність спричинювати хибне коло;
- відсутність тавтології;
- відсутність заперечувальних ознак незаперечувального поняття;
- однозначність;
- несуперечливість визначенням понять інших стандартів;
- раціональна (оптимальна) стислість;
- виозначеність поняття;
- мовна правильність.

Дуже часто в проектах ДСТУ у визначеннях подають несуттєві ознаки поняття, наприклад у першій редакції проекту ДСТУ «Загальне землеробство. Терміни та визначення»:

1.1 загальне землеробство

Розділ агрономічної науки, що вивчає питання підвищення родючості ґрунтів, взаємодії ґрунту і рослин, забезпечення умов для отримання високих сталих урожаїв методами механічного, біологічного, хімічного впливу на ґрунт, захисту його від ерозії, посівів – від хвороб, шкідників, бур'янів і несприятливих умов (посухи, суховії, приморозки)

У цьому визначенні надлишково вказано методи впливу на ґрунт (механічні, хімічні, біологічні) і несприятливі умови (посухи, суховії, приморозки).

Уже в другій редакції цього проекту ці недоліки усунено, терміностація набула такого вигляду:

3.1.1 загальне землеробство

Система прийомів догляду за землею для вирощування сільськогосподарських культур, отримання високих, сталих урожаїв, підвищення родючості ґрунтів

Отже, щоб вказувати лише суттєві ознаки описуваного поняття, необхідно визначити рівень ієрархії поняття в описуваній терміносистемі. Після цього визначають загальні ознаки суміжних понять, диференційні ознаки (відрізняють описуване поняття від суміжних), надлишкові ознаки (деталізують описуване поняття, переважно вживають терміни нижчих ієрархічних рівнів). В визначенні поняття подають загальні та диференційні ознаки, які є суттєвими.

Щодо системності подання визначень, то тут розробники помиляються не так часто. Помилки тут переважно стилістичні.

Хибні кола – одна з найпоширеніших хиб проектів ДСТУ. Розробники дуже часто створюють хибні кола, наприклад, у першій редакції проекту ДСТУ «Коноплі. Терміни та визначення понять»:

4.4.5 насіння (конопель) [першої] [другої] репродукції

[перша] [друга] репродукція

Урожай насіння конопель, з посіву [першої] [другої] репродукції

4.4.12 посів [першої] [другої] репродукції

Посів конопель за наслідками атестації у спеціалізованих насінницьких господарствах, селянських (фермерських) та інших господарствах, який виконано насінням [еліти] [першої репродукції] і призначено для одержання насіння [першої] [другої] репродукції

У цьому прикладі хибне коло виникло через неправильне, занадто детальне визначення поняття 4.4.12 посів [першої] [другої] репродукції. У наступній редакції це визначення подано так:

4.4.12 посів [першої] [другої] репродукції

Посів конопель за наслідками атестації у спеціалізованих насінницьких господарствах, селянських (фермерських) та інших господарствах, який виконано насінням [еліти] [першої репродукції]

Хибні кола так само можуть виникати через те, що ціле визначено через його частини, а частини – через ціле. Наприклад, у другій редакції проекту ДСТУ «Садівництво та ягідництво. Терміни та визначення»:

4.1 дерево

Життєва форма рослин, що характеризується чітким поділом надземної частини на головне стебло (стовбур) і крону та добре розвиненою кореневою системою.

4.24 крона

Сукупність всіх розгалужень та гілок дерева

Тут розробники визначили дерево (ціле) через його частини – крону та стовбур. Такий спосіб визначення поняття вважаємо помилковим. Ціле небажано визначати через його частини. У другій редакції поняття дерево подано так:

4.1 дерево

Життєва форма рослин, що характеризується добре вираженим головним стовбуром і бічними розгалуженнями та добре розвиненою кореневою системою

На нашу думку, поняття краще описувати від загального до конкретного, тобто у першу чергу описувати й називати основні поняття стандарту чи розділу стандарту, а потім, за допомогою цих понять (їх термінів) описувати визначення понять нижчих щаблів ієрархії. Саме через порушення цієї методики під час розробляння у стандартах виникають хибні кола.

Тавтологія, як один з видів помилок, не дуже часто з'являється в проєктах ДСТУ. Найчастіше тавтологічні визначення понять знаходимо в міжнародних стандартах. Наприклад, у проєкті ДСТУ ISO 16589–2 «Манжети з термопластичними ущільнювальними елементами для валів. Частина 2. Словник термінів»:

3.3.12 вивертання ущільнювальної губи

Часткове вивертання ущільнювальної губи

Експерти ТК СНТТ запропонували виправити цю помилку так:

3.3.12 вивертання ущільнювальної губи

Часткове перевертання ущільнювальної губи

Тавтологія виникає через недостатній рівень знання мов (української й іноземних) і через відсутність фахових перекладачів серед розробників ДСТУ.

У проєктах ДСТУ натомість немає заперечувальних ознак незаперечувального поняття .

Надзвичайно складно перевірити відповідність визначень понять до таких вимог як однозначність і несуперечливість визначенням понять інших стандартів. Для цього потрібно перевіряти всі застандартовані терміни та визначення понять, тобто мати базу всіх ДСТУ на терміни та визначення понять. Проте сьогодні ця база містить національні стандарти тільки до 2000 року. ТК СНТТ доводиться проводити такі порівняння за наявності відповідної інформації. Наприклад, зазначену невідповідність виявлено між термінами нафта у проєктах ДСТУ «Нафта. Збирання та підготовляння. Терміни та визначення понять» та «Розробка родовищ нафти і газу. Терміни та визначення основних понять». Наводимо цю невідповідність нижче.

Згідно з проєктом ДСТУ «Розробка родовищ нафти і газу. Терміни та визначення основних понять» нафта – *корисна копалина – природна суміш, що складається з вуглеводневих сполук метанової, нафтової та ароматичної груп, які в пластових і стандартних умовах (0,1 Мпа при 20°C) перебувають у рідкій фазі, а в проєкті ДСТУ «Нафта. Збирання та підготовляння. Терміни та визначення понять» – природна суміш переважно вуглеводневих сполук, а також неуглеводневих компонентів, що в пластових і стандартних умовах перебуває в рідинному чи пластичному стані.*

У вимогах до оптимальної стислості визначення поняття передбачено, що воно повинно складатися з одного речення і містити терміни інших понять, але не їхні визначення. Цю вимогу розробники порушують дуже часто і в різних проєктах ДСТУ. Наприклад, у проєкті ДСТУ «Технологія вирощування зернових культур. Терміни та визначення»:

3. Технологія вирощування сільськогосподарських культур

Система організаційних, економічних, агрохімічних та агротехнічних заходів, що базуються на знанні закономірностей формування врожаю у взаємозв'язку з агрометеорологічними і ґрунтово - кліматичними умовами з метою управління процесами формування елементів продуктивності рослин у посіві і отримання високих сталих урожаїв сільськогосподарських культур та скорочення розриву між потенційною і реальною продуктивністю рослин

Ці визначення поняття містило низку несуттєвих ознак, тому ми запропонували змінити його так:

3. технологія вирощування сільськогосподарських культур

Система організаційних, економічних, агрохімічних та агротехнічних заходів для керування формуванням елементів продуктивності рослин у посіві й отримання високих сталих урожаїв сільськогосподарських культур

Також у проєктах національних стандартів можна побачити визначення понять з кількох речень, наприклад, у проєкті ДСТУ «Племінна справа. Терміни та визначення»:

4.2.5 племінний (кінний) завод

Сільськогосподарське підприємство (господарство), що має стадо високопродуктивних племінних тварин визначеної породи і застосовує їх чистопородне розведення. Використовує схрещування при розведенні тварин тільки при виконанні державних та галузевих програм селекції у тваринництві.

Докладний аналіз мовної правильності й дотримання норм наукового стилю української мови займе занадто багато місця, тому ми не будемо вдаватися в нього. Зауважимо лише, що розробники порушують майже всі норми, викладені в пункті Д.12 [1, с. 20].

Опишемо ще найхарактерніші помилки оформлення проєктів ДСТУ, які ускладнюють їх експертування. Це, у першу чергу, порушення правил нумерації розділів і терміностанетей. Наприклад, у проєкті ДСТУ «Загальне землеробство. Терміни та визначення» вступні обов'язкові розділи не мали нумерації, а нумерація термінів йшла за порядком без порядкового номеру розділу: 1, 2, 3, 4...

Інша помилка – подання в основній частині проєкту ДСТУ термінів-словосполук у зворотному порядку, наприклад, 4.4 раціон (кормовий), (проєкт ДСТУ «Лучне й польове кормовиробництво. Терміни та визначення») тощо.

Дуже поширене подання терміна в множині, що суперечить вимогам до терміна [1, с. 15]. Наприклад: 4.1.51 європейсько-азіатські сорти, 4.1.52 американські сорти, 4.1.54 аборигенні сорти, 4.1.55 сорти – прямі відтворювачі (проєкт ДСТУ «Виноградарство. Терміни та визначення»). Це ускладнює автоматичний пошук термінів. Крім того, розробники не підкреслюють терміни у визначеннях понять. Якщо в проєкті ДСТУ є подібні до термінів нетермінологічні словосполучення, то такий проєкт дуже важко експертувати.

Менш важливими з огляду на експертування цілісності та наявності хибних кіл є помилки оформлення абеткових показників, неправильне подання ключових слів, відсутність номера УДК тощо.

На підставі описаного можна стверджувати, що переважна більшість розробників національних термінологічних стандартів не ознайомлена з вимогами ДСТУ 3966–2000 до терміна, до визначення поняття й до стандарту в цілому. До розроблення ДСТУ на терміни та визначення понять потрібно залучати фахових термінологів, проводити практичні семінари, школи та тематичні круглі столи для галузевих фахівців, які розробляють ДСТУ. Такі заходи забезпечуватимуть високу якість як термінологічних, так і галузевих стандартів, що сприятиме їх ефективному практичному застосуванню.

1. ДСТУ 3966–2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. – К., 2000. –32 с.